

ҒТАР 16.21.33

Ғылыми мақала

Эльмира Оразалиева

Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік
басқару академиясы, Астана қ., Қазақстан
(E-mail: orazaliyeva.elmira01@gmail.com)

Абай әлемі – тектілік пәлсапасының бастауы

Аңдатпа. Тектілік табиғатын зерделеу, оның халық пәлсапасына, ұғымдық кеңістігіне бойлау – бүгінгі елтанымдық ұстанымдар өрісінің еңселісі. Қазақ халқының «тек» сөзіне үлкен мағына беруі – өмір дәлелдеген ақиқат, заман қашаған шындық. Бүгінгі «генетика», «генофонд», «генетикалық код», «генетикалық ақпарат» сөздерінің ғылыми-танымдық дәйектемесі «тектілік» ұғымынан гөрі «шығу тегі», «қандық құрамы», «адамның физио-анатомиялық ерекшелігі», «гендер жиынтығы» сияқты мағыналардың тоғысынан бастау алса, «тек» сөзінің өзіне ғана тән семантикалық ой өрісі қазақ танымымен біте қайнасып, ұлттық ділі мен құндылықтарының қайталанбас шоқтығын құрайды. Қазақ үшін тек – саналы ұрпағының бастауы, өмірлік пәлсапасының арқауы, тамырлы сабақтастықтың ажырамас бірлігі. Осындай киелі бастаудан нәр ала қалыптасқан Абай шығармаларын талдау, ақынның өсу жолын зерделеу, ұлы сөз зергерінің танымдық өрісімен сабақтастықты анықтау тектілік пәлсапасының «адамтану» әлемінің құпиясымен астарласу, ішкі құндылықтарымен тоғыса өмірлік бағдарын анықтау мүмкіндіктерін өзектеуге жетелейді. Тегі мен тәрбиесі, өскен ортасы мен бойына жинаған өнегесі Абай шығармаларының өмірлік тәжірибесін таным көкжиегімен сабақтай отырып, саналы қағидаттар тізбегін саралағаны ақиқат. Бергісі Құнанбай, арғысы Өскенбай, Ырғызбай, Айдос Олжайұлы сияқты бабалар рухымен өсіп өнген Абайдың тектілігі айтулы билер мұратымен, аға сұлтан қайратымен қашалды. «... ары бар, ақылы бар, ұяты бар, ата-ананың қызынан ғапыл қалма!»-деп ақынның өзі жырлағандай, мақала аталар жолымен, бабалар мұратымен адам бойында қаланатын қасиеттер арқылы өмірлік ұстанымдар мен құндылықтар пәлсапасы өзектелетінін талдауға бағытталған.

Түйін сөздер: тек, пәлсапа, құндылық, бабалар мұраты, өмірлік ұстанымдар, таным

DOI: <https://doi.org/10.71078/vv4arh89>

Түсті: 11.06.2025; Мақұлданды: 15.06.2025; Онлайн қолжетімді: 21.06.2025.

Кіріспе

Тектілік табиғатын зерделеу, оның халық пәлсапасына, ұғымдық кеңістігіне бойлау – бүгінгі елтанымдық ұстанымдар өрісінің еңселісі. «Тектен нәр алған тозбайды», «шұғаның қиқымы да шұға», «тұлпардың тұяғы», «сұңқардың қияғы», «түбіне қарай бұтағы, тегіне қарай ұрпағы» деген тұжырымды ойлардың иесі атанған қазақ халқының «тек» сөзіне үлкен мағына беруі өмір дәлелдеген ақиқат, заман қашаған шындық деп танылуы да сондықтан болар. «Тектілік – адам бойындағы асыл қасиеттердің парасаттылықтың үлгісі ретінде ұрпақтан-ұрпаққа рухани сабақтастықпен берілуі», «Тектілік құбылысы жақсы адамның кездейсоқ қалыптаспайтынын, ата-бабалардан берілетін дүниетанымдық, ділдік, психологиялық т.б. бейімділіктері болуға тиістілігін көрсетеді» (Нысанбаев, 1998) деген анықтамалардың төркіні де қазақ үшін бұл ұғымның қасиетін тереңнен өрбітуге мүмкіндік береді. Өзге тілдерде орын алатын «происхождение, родословная»

(орыс тілінде), «noble/ a noble person/ nobility» (ағылшын тілінде) (Atilla, 2019) сияқты мағыналас бірліктерге талдау жасай отырып, қазақи танымдағы мазмұнның тереңдігіне, философиялық астарына еріксіз таңғалу – заңды құбылыс. Бүгінгі «генетика», «генофонд», «генетикалық код», «генетикалық ақпарат» сөздерінің ғылыми-танымдық дәйектемесі «тектілік» ұғымынан гөрі «шығу тегі», «қандық құрамы», «адамның физио-анатомиялық ерекшелігі», «гендер жиынтығы» сияқты мағыналардың тоғысынан бастау алса, «тек» сөзінің өзіне ғана тән семантикалық ой өрісін сақтайтын баламалы ұғымды өзге тілдерде анықтау – мүмкіндігі шектеулі мәселелердің бірі. «Тектілік» қазақ танымымен біте қайнасып, ұлттық ділі мен құндылықтарының қайталанбас шоқтығын құрайды. Қазақ үшін «тек» – саналы ұрпағының бастауы, өмірлік пәлсапасының арқауы, бабалар рухымен тамырлас сабақтасудың ажырамас бірлігі.

Тегі мен тәрбиесі, өскен ортасы мен бойына жинаған өнегесі Абай шығармаларының өмірлік тәжірибесін таным көкжиегімен сабақтай отырып, саналы қағидаттар тізбегін саралағаны ақиқат. «Қазақ халқының ұлттық жадында, рухани-мәдени даму тарихында «тектілік» ұғымы адам болмысына тән асыл қасиеттердің жиынтығын білдіретін құндылық ретінде, рухани категория ретінде қалыптасқан. Қазақ қоғамы үшін адам болмысын тану, адамның қоғамдағы мәртебесі «тектілік» пен «тексіздік» оппозициялық қатынасының негізінде жүзеге асты» (Өтеген, 2019: 7), – деп атап көрсетілгендей, бергісі Құнанбай, арғысы Өскенбай, Ырғызбай, Айдос Олжайұлы сияқты бабалар рухымен өсіп өнген Абайдың тектілігі айтулы билер мұратымен, аға сұлтан қайратымен қашалды. Қанмен келген тектілік білікті әке тәрбиесінің даралығымен ұштасып, Абайдың 13 жасынан әкімшілік-билік жұмыстарына араласуын, би-болыс тіршілігі арқылы қазақ даласының жағдайымен біте қайнасуын, патша саясатын тереңнен түсінуін айғақтады. Әжесі Зере мен анасы Ұлжан бойына өзгеше даналықпен сіңірген тереңдік те, ертегі-дастандар, қиссалар пәлсапасы қалыптастырған адамдық ұстанымдар да, Ғабитхан молдадан ашқан сауаты да, Абайдың Семейдегі Ахмет Риза медресесінде алған тәлім-тәрбиесі де, араб-парсы тілдерін меңгере отырып, шығыс ақындарының туындыларына бойлауы да, кейінірек «Приходская школа» арқылы игерген орыстілді мүмкіндіктері де – барлығы бала Абайдың дана Абай болып сомдалуын дәйектеді. Тектілік құпиясын да, ұлы ақынның өзгеге ұқсамайтын соқпағын да осы бір ішкі дүние реттілігі мен өмірлік сабақтар тізбегі анықтағаны даусыз.

Зерттеу әдістемесі

Мақала кешенді талдау ұстанымдарын басшылыққа ала отырып, тарихи экскурстарға негізделген синхронды-диахронды зерттеу әдістерінің қажеттілігін дәйектейді. Биографиялық немесе өмірбаяндық зерттеу мен контен-талдау шарттары негізінде Абай әлемінің пәлсапалық бастауын концептуалды және контекстуалды талдау арқылы тектілік қағидаттарымен сабақтастыру мүмкіндігі жүзеге асады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

«Абай өлеңдерінің негізгі тақырыбы – адам, оның психологиялық күйі, қимыл-әрекеті, ішкі, сыртқы портреті» (Сыздық, 2004: 70), – деп белгілі тілші Р. Сыздық атап көрсеткендей, «толық адам» концепциясына негізделген Абай шығармаларын талдау, ақынның қалыптасу, өсу жолын зерделеу, сол арқылы ұлы сөз зергерінің танымдық өрісімен сабақтасу «адамтану» әлемінің құпиясымен астарласуға, ішкі құндылықтарымен тоғыса өмірлік бағдарын анықтауға жетелейтіні сөзсіз. «Адам факторы» (Қайдар, 2004: 41), «Адамтану» (Қайдар, 1998: 11) сияқты ұғымдарды тілдік зерттеулерге арқау еткен Ә. Қайдардың лингвистикалық тұжырымдамасында антропоцентристік факторлардың тіл арқылы адам табиғатын анықтаудың, оның болмысы туралы кешенді тұжырым жасаудың ғылыми негіздері дәйектелген. Танымал тілші адамды барша танымдық,

психологиялық, қоғамдық, ұлттық мүдделердің тоғысқан орталығы деп қарастыра отырып, деректер мен мағлұматтарды «Адамтанудың» басты құралдарына жатқызды, ал «табиғи реттіліктің» көзі ретінде негізгі үш мәселеге назар аударды. «Ол реттілікті біз барлықтағы барша заттар мен құбылыстарды үлкен үш салаға топтастырып, ішкі жүйесі мен мағынасына қарай шоғырландырып қарағанда ғана көре аламыз. Оларды біз шартты түрде «Адам», «Қоғам» және «Табиғат» деп атауды ұсынамыз...» (Қайдар, 2004: 134) деген пікірдің негізінде ғалым қоршаған орта мен оның құрамды бөліктерін өзара тығыз байланысқан «макротақырыптар» ретінде талдау қажеттігін ескертті, тілді де аталмыш салалардың барлығын қамтитын, сол арқылы әрқайсысының «өзіндік аумағы мен шекара-шегін» қалыптастыратын құбылыс деп тану қажеттігін атап өтті. Осыған орай, аталған үш ұғымның синергиялық бірлігі Абайдың тектілік әлемін танытатын, ой тереңдігін дәйектейтін құбылыстар ретінде мақаланың мазмұндық өлшемін айқындайтын зерттеу мақсатын құрады. Мақала аталар жолымен, бабалар мұратымен адам бойында қаланатын қасиеттер арқылы өмірлік ұстанымдар мен құндылықтар пәлсапасы өзектілігін талдауға бағытталған.

Даналықтың бастауын құраған Абайдың қара сөздері – ақынның өмірден түйген сабақтарын жинақтаған пәлсапалы ойлар тізбегі. Сөз зергерінің 7-қара сөзінде: *«Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі - ішсем, жесем, ұйқтасам деп тұрады. Бұлар - тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды. Һәм өзі өспейді, қуат таппайды. Біреуі - білсем екен демекшік. Не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай-керней болса, дауысына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да тұра жүгіріп, «ол немене?», «бұл немене?» деп, «ол неге үйтеді?» деп, «бұл неге бүйтеді?» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі - жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген»* (Абай, 1995), – деп басталған түйінді тұжырымдары адам баласына ортақ қасиеттерді жіктеген жолдардан тұрады. Мәңгілікке жол тартқан «тән» мен «жан» ұғымдарының тереңдігін Абайдың өзіндік ой саптауынан да, қабылдау тереңдігінен де көруге болады. «... адамның жаны мен тәні – бұлар тығыз байланыста қарастырылатын, бірақ екеуі екі түрлі күрделі ұғымдар. Олар – бірін-бірі толықтыратын, атам атаулына аса қажет, бір-бірінсіз мәнін жоғаотатын мәңгілік ұғымдар... Олардың үйлесімділігі ғана, шын мәнінде, эстетикалық сұлу адамды, сыртқы пішіні ғана емес, ішкі сыры, әлемі де әсем тіршілік иесін дүниеге келтіреді», - деп жазды Қ. Әлқожаев (Әлқожаев, 2007: 85-86).

«Адамның басқа жандылардан өзгешілігі рухани негізде қалыптасқан кісілік қасиетінің болуы. Адамның бойындағы пенделік (биологиялық) қасиеттері оның 40%, ал кісілік қасиеті 60% болмысын құрайды. Әрбір ұлттың тектілік туралы түсінігі сол қоғамның даму ерекшеліктеріне байланысты қалыптасады» (Жанадилов, 2022: 120) деген тұжырымға сәйкес, «кісілік қасиеттер» тектіліктің көрсеткіші болып табылады (Жанадилов, 2022: 121). Тарихи деректер арқылы келер ұрпаққа жеткен Абай бабаларының қасиет-қабілетінің қай-қайсысы да оның тұлғалық болмысын қалаған рухани діңгегі, парасат өзегі деп танылады. «Тобықты руының атақты биі Өскенбай», «Ісің адал болса, Өскенбайға бар», «өлең-сөзге жүйрік шешен Ырғызбай», «15 жасынан балуан атанған өз ортасының беделді тұлғасы Құнанбай» деген түйінді сипаттамалардың әрқайсысы ақынның тегімен бойына дарыған өзгешелігін түсіну кілті болып табылады. Абайдың:

«Жасаулы деп, малды деп байдан алма,

кедей қызы арзан деп құмарланба.

ары бар, ақылы бар, ұяты бар,

ата-ананың қызынан гапыл қалма!» деген өлең жолдарының мазмұны да ата-ана, ұрпақ мәселелерін өзектеуге құрылған. «Абайдың пайымдауында адамның бойындағы барша ізгіліктің бастауы отбасынан алынады. Ақын үйден сусындайтын нәрлі бастауды,

ата-анадан алынатын тәрбиені өте жоғары бағалаған. Сондықтан да әрқайсысымыздың адалдыққа, парасаттылыққа, адамгершілікке, сұлулыққа апарар жолымыз ананың сүтінен, әкенің пәрменділігінен деген ойдың желісі Абай өлеңдерінде айқын аңғарылады» (Әлқожаев, 2007: 86).

Нәтижелер мен талқылаулар

А. Байтұрсынұлы: «Абай сөзі заманындағы ақындардан оқшау, олар сөзінен үздік, артық. Ол оқшаулық, басқа ақындардан Абайдың жалғыз сөзінде ғана емес, өзінде де болған» (Байтұрсынұлы, 2011), – деп, Абай әлемінің «оқшаулығын» сөзінен ғана емес, сол ойдың өзегінде жатқан адамдық табиғатынан өрбіте түсіндіруді мақсат етті. Ғалымның ақын өскен ортаның ерекшелігін, бала жүрекке әсер еткен әке өнегесін, ата дәстүрін тереңнен сипаттауы да адамды танудың кілті, оның ішкі-сыртқы ғалам тұтастығын айқындауының тетігі деп бағалауға болады. «Ақын тілі» деген ұғымға айрықша ден қойған, оның ішкі мазмұнын барлай зерделеген тілші үшін ақын қаламынан туған өлеңдер әрі ақылдың, әрі қиялдың, әрі көңілдің өзгеше бейнесін сомдады. «Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек; ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылық керек; мағыналы, маңызды болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған. Бұлардың үстіне, Абай көсем, үлгі шығарып, өнеге жайғыш болған. Абайда өлең сөздің неше түрлі үлгісі, өрнегі табылады» (Байтұрсынұлы, 2011) деген ғалым талдауына арқау болған адам баласына тән «ой шеберлігі» де, «сыншылдық» та, «білім» де оның сөз саптау қабілетімен өлшенген.

Осы арнада Қ. Жұбановтың 1934 жылы жарық көрген «Абай – қазақ әдебиетінің классигі» атты мақаласына зейін қойған маңызды. «Абай шығыс үлгісін көрмей, білмей аман кеткен ақын емес, белшесінен кешіп барып, одан шығып тастап кеткен ақын» (Жұбанов, 1999: 261) деген тұжырымын ғалым тілдік те, әдеби де талдаулармен дәлелдеу мақсатында ақын тіліне, сөз орамдарына әсер етер қоғамдық, психологиялық, халықтық себептерге назар аударды. «Абайдың еншісіне тиген әдебиет қазынасы екі түлік болатын. Бірі – емшек сүтімен қатар, құлағына кіріп, сүйегіне сіңген ананың «әлди-әлди, ақ бөпеми», атаның «сал-сал білек, сал білегі», қойшының әні, қыздың сыңсуы, қаралы қатынның жоқтауынан бастап көркемдік сезімін шарбыдай шырмаған халық әдебиеті. Екіншісі – қажылы ауыл, молдалы ауыл болған Құнанбай ауылына ала-бөтен таныс ескі Орта Азия үлгісі – шағатай әдебиеті. Абай ақын болғанының үстіне ескі мәдениет мұрасын дұрыс пайдалана білген ақын. Абай ескі күншығыстың экзотик өнерінің бірі – шағатай әдебиетімен де жақсы таныс» (Жұбанов, 1999: 255-270) деген талдауда ақын қалыптасуына әсер еткен, оның жадында сақталған халықтық қордың танымдық маңызы мен білім арқылы жинақталған тәжірибелік ілімінің өзгешелігі салыстырыла берілген. Біреуі «емшек сүтімен» сіңген өмірлік құндылықтар қатарын айғақтаса, екіншісі «пайдалана білген» мәдени мұра бірліктерін сұрыптады. Әрқайсысы ақынның сөз саптауына, мазмұн өрнегіне әсер етумен бірге, оның жеке тұлғалық болмысын, психологиялық әлемін сомдауда ерекше маңызға ие болды. Қ. Жұбанов қазақ лингвистикасына тілдік құралдарды саралаудың тың үлгісін ұсынумен қатар, адамтанудың маңызды ұстанымдарының дүниге келіне ықпал етті. Әдеби мәтіндерді құрылымдық тұрғыдан ғана емес, идеялық, мазмұндық әрі пәлсапалық негізде зерделеу нәтижесінде тілші адамзат табиғатын айқындар фактілерді сыртқы орта әсерімен, табиғи физиологиялық өзгешелігімен тығыз байланыста суреттеуді мақсат етті. Олардың бастауын халықтық таным тарихымен сабақтастырды. Зерттеуші әр тілдік материалды елдің салтын, дүниетанымын пайымдап түсіндірудің, танымдық қорды жинақтаудың басты арнасы деп қабылдады. «Абай образды қолдан жасап, жат кейіп қылып шығармайды. Қазақтың өзіне қашаннан таныс, оны келтіргенде бермекші суретінің бояуын қандырып, ашып кететін суреттерден алады» (Жұбанов, 1999: 267) деген ойдың түйіні де ақын жанының

халықтық құндылықтармен, өмірден түйген пәлсапамен астарласып жатқан әлемін танытады.

Адам жан-жақты процестердің сабақтасуын қамтамасыз ететін құбылыс болғандықтан, Ә. Қайдар оны «...бір жағынан, сол табиғаттың өзін танып-білуге санасы қалыптасқан қауым» деп санаса, «екінші жағынан, ол сол саналы қауымның ұйытқысы» да болып табылады деген қорытынды жасады. Тілші қабылдауындағы адам «табиғаттың бір көрінісін» құрайтындықтан, оның бойындағы барша қасиеттер де қоршаған орта ықпалымен қалыптасатын ойлау жүйесінің жемісі ретінде қарастырылады. Осы қатарда Ә. Бөкейхан Абайдың тұлғалық «меніне» әсер еткен мәселелер қатарында сөз зергерінің араб, парсы тілдерін меңгеру қабілеттеріне жүгінген. Алаш қайраткері: «Ислам дінінің далаға орнығуының пайда-зиянына орай жаңа заманның талабымен Абай білімге ден қойып, араб, парсы, түркі тілдерін кітап арқылы үйренеді. Табандылығы мен бейімділігінің нәтижесінде өз бетімен араб, парсы тілдерін еркін меңгеріп, қасиетті біліммен сусындады» (Бөкейхан, 2019) деген тұжырымға келген. «Тектілік пен оның эволюциясы сыры толық ашылмаған ең күрделі мәселелердің бірі және оның құпиясының ғылымда жұмбақ күйінде жатқан қырлары жеткілікті. Тектілік феномені хақында пайымдалған асыл сөздердің астарында терең ой, ғасырлық өмір тәжірибесі, генетикалық ілімге даналық көзқарас жатыр. Бұдан қан арқылы берілетін қасиетті еш нәрсемен алмастыру мүмкін емес екені анықтала түседі. Оған дәстүрлі қазақ қоғамының қойнауында пайда болған ... «тегінде бар тектілік», «тексілік тұқым қуады», «текті жердің тұлпар ұлы», «тегі мықты», «тегі таза», «тегіне тартқан», «асылдың қиығы», «тектінің тұяғы», «жақсының көзі», «асылдың сынығы» деген ілкіден келе жатқан нақыл сөздерде дәлел бола алады» (Жақсығалиев, 2013) деген тұжырымның астарына үңіле отырып, автордың «генетикалық ілімге даналық көзқарас» тіркесінен өрбитін маңызды ойлар қатарын «адамтанудың» өзегі деп қарауға болады

«Абай өлеңдері – өміртануға көмектесетін ойдың, парасаттың дәрісі. Бұл кез келген буын өкілінің жанына терең бойлайтын мәңгілік дүниенің үзілмес сабағы» (Оразалин, 2014: 19), – деп Н. Оразалин атап өткендей, Абай даналығы да, даралығы да елдік қағидаттармен біте қайнасқан тұлғалық өрісінен, шынайы өмір келбетін өлеңдеріне арқау еткен шығармашылық кеңістігінен бастау алатындықтан, Қ. Жұбанов ақын шеберлігін адамның тыныс-тіршілігін бейнелейтін ақиқаттан, оқырманға таныс суреттерден іздеді. Ғалымның: «Абай образды қолдан жасап, жат кейіп қылып шығармайды. Қазақтың өзіне қашаннан таныс, оны келтіргенде бермекші суретінің бояуын қандырып, ашып кететін суреттерден алады» (Жұбанов, 1999: 267) деген тұжырымы соған дәлел. Қазақ тіл біліміндегі тілтанымдық антропология ұстанымдарына адамдардың әрекетінен, тану, білу, қоршаған ортамен байланысу ерекшеліктерінен бастау алатын маңызды қағидалар тізбегі, қазіргі лингвистикалық зерттеулердің аясын кеңейтуге мүмкіндік беретін ілімдер жүйесі жатады. Адамның танымдық әлемі шексіз болғанымен, оның негізгі қорытындылары, жадыда сақталар құрылымдары, тәжірибелік қорын жинақтар көзқарастары мен тұжырымдары, ең алдымен, тіл мен ойлаудың үздіксіз байланысынан туындайтыны да ақиқат.

Ғалым Р. Сыздық Абайтанудың маңызды бөлігін көркем сөз өнеріндегі «адам» мәселесінің көтерілу, қамтылу деңгейімен бірлікте талдады. Абай әлемінің өзіндік пәлсапасына қазақтану ілімімен үйлесе бойлаған ғалым тұжырымдары тілдік фактілердің экстралингвистикалық және антропоцентристік белгілерін адам табиғатымен, тілдік амалдардың құдіретімен байланыстырды, аталмыш процесті екі жақты қажеттілікпен уәждеді. Біріншіден, тіл адамның барлық қасиет-қабілетін суреттеп талдауға мүмкіндік беретін құрал деп қабылданса; екіншіден, адам тілдік амалдардың даму, толығу, өзгеру жолдарын танымдық, әлеуметтік, психологиялық, ұлттық-мәдени негізде дәйектейтін факторлардың бірі және бірегейі ретінде зерттеу нысанын айқындады:

«ақын поэзиясында жұмсалған образды тіркестердің мағынасы (тақырыбы) жағынан, яғни лексика-семантикалық тұрғыдан адамды сипаттайтын, адамның ішкі жан дүниесін танытатын, адамның іс-әрекет, қимылын суреттейтін, сол қимыл, іс-әрекеттің орындалу амалын бейнелейтін, өмірді, өлімді, жастықты, кәрілікті астарлап атайтын, табиғат құбылыстарын бейнелейтін фразеологизмдер...» (Абай, 1995). Тіл мен адам одағы объективті факторларды субъективті уәждермен сабақтастыруға, сөз атаулының алуан түрлі функционалды-семантикалық, прагматикалық өзгешеліктерін саралап көрсетуге ықпал ететін танымдық байланыстар қатарын құрайтындықтан, тілші адам тақырыбын жырлаған ақындық қолданыстардың, шебер өрілген оралымдардың «жалпыхалықтық және авторлық (абайлық)» (Абай, 1995) негіздерін зерделеді. Нәтижесінде поэзия тілі бейнелі қабылдаудың, астарлы сипаттаудың, образды асқақтатудың көрсеткіші, қоршаған әлем «картинасын» даралап көрсетудің, табиғат пен адам болмысын бір-біріне ұштастыра, ұқсаттыра сабақтастырудың құралы деп қарастырылды.

Қорытынды

«Абай дейтін феноменалды құбылыстың тарихы мен тамыры тым әріде, адамзат баласының қалың қатпарлы қойнауларында жатқанын алты құрлық танып, мойындады. Ғарыштан түскен ғажайып сарын ұлтына, ұлысына, жеріне, еліне бөліп жатпай, адам дейтін Алла жаратқан тіршілік иесінің бәрін ортақ өмірлік сауалдар мен жауаптар айналасына үйірді» (Оразалин, 2014: 23) деген тұжырым төрінде де адамдық фактор, адамдық феномен жатыр, сондықтан ғасырдан ғасырға жол тартқан Абайтанудың негізгі ұстанымдары «тану» мен «танытудың» ұғымдық кеңістігін басшылыққа ала, «мәңгілік қазынаға» айнала зерделеніп, толығып, еселеніп отыр. Тілтанымда адам қоғам мүшесі, психофизиологиялық ерекшеліктерден құралатын индивид, ойлау мен тану әрекеттері арқылы өзі іспеттес басқа субъектілермен қарым-қатынас жасайтын тұлға ретінде ұғынылады. Оның антропологиялық тұжырымдары өз алдына жеке емес, өзге ғылыми жүйелермен, теориялармен байланыса өрбиді.

Қазақ тіл білімінің көрнекті өкілі А. Байтұрсынұлының еңбектерінде адам мен оның өзіндікәлемі сана ментанымның барша жетістіктерін айқындайтын маңызды амалдардың бірі деп талданады. «...адамда екі ғалам болады – ішкі ғалам, тысқы ғалам. Ақыл, көңіл, қиял сияқты адамның рухына қараған жағы – ішкі ғалам болады да, онан басқалары – басқа адамдар, мақлұқтар, нәрселер, бүтін дүние тысқы ғалам болады» (Байтұрсынов, 1989: 225) деу арқылы ғалым адамның ішкі және сыртқы ғаламдық белгілерін тілдік құралдардың қолданылу аясымен байланыстырды. Автордың пайымдауынша, адамның рухани әлемі мен қоршаған дүние негіздері өзара тығыз байланыста дами келе, оның ойлау, сөйлеу, тану, қабылдау әрекеттерін түсіндіруге, қатысымдық болмысын уәждеуге және белгілі бір тақырыптық идеялық мазмұнда өрбітуге жол ашады. Бір-біріне ауыса отырып әрі бір-бірін толықтыра дамиды бұл екі ғалам адамның барлық болмыс-бітімін, тұрмыс-тіршілігін, мақсат-міндетін анықтап қана қоймайды, сонымен қатар, оның «ес және іс әрекеттерін» де, қиял-арманын да жан-жақты талдап көрсетуде, олардың себеп-салдарын дәлелдеуде шартты қажеттілік деп танылады. «Ақын тілі» мен «әншейін тіл» (Байтұрсынов, 1989: 150) өзгешеліктеріне назар аударған А. Байтұрсынұлы «адам санасының» үш негізін барлық тілтанымдық фактілерге арқау ете отырып, тілдің міндетін оның – ақыл, қиял, көңіл – деген маңызды үш арнасынан өрбіте түсіндіреді. «Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып райлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеу, суреттеп ойлау, көңіл ісі – түйю, талғау» (Байтұрсынов, 1989: 141) деген пайымның астарында бүгінгі танымдық бағыттың мақсат-міндетімен қатар «тектіліктің» де адам табиғатымен сабақтасқан қасиеті өзектелері сөзсіз. Абайдың: «Жүректе қайрат болмаса,

ұйықтаған ойды кім түртпек?

Ақылға сәуле қонбаса,
хайуанша жүріп күнелтпек» (Абай, 1995:49 деген өлең жолдары да сол келелі ойдың, кесімді пікірдің дәлелі болары хақ. Яки:

«Малда да бар жан мен тән,

ақыл, сезім болмаса.

Тіршіліктің несі сән,

тереңге бет қоймаса» (Абай, 1995: 49), – деп жырлаған ақын болмысының тереңдігі де, пәлсапалық пайымының даралығы да адам табиғатын зерделеуге, Алладан сыйға тартылған болмысын таразылауға құрылған. Бұл да тектіліктің, кісіліктің белгісі деп танылары сөзсіз.

Белгілі зерттеуші М. Мырзахметұлы тұжырымдамасынан орын алған «жантану ілімінің» заңдылықтарын адам болмысының сан қилы мүмкіндіктерімен, оның сөз өнерімен, шығармашылық қабілетімен ұштастыру да «Абайтанудың ХХІ ғасыр көгін» анықтайтын бағыты ретінде ақын қолданысындағы сөздердің мағыналық өрісін, мазмұндық кеңістігін бабалар құдыретімен, аталар өнегесімен байланыста зерделеу қажеттігі айқындары сөзсіз. Оған абайтанушының: «Абай қолданысындағы хауас сөзінің үш түрлі мағынасы бар: Біріншісі, хауас арапша түйсік, сезім. Екіншісі, сыртқы бес сезім мағынасында. Үшіншісі, хауас сәлим, яғни ішкі, сыртқы он сезім мағынасында» (Мырзахметов, 2016) деген сөз төркінінің қолданыстағы түсінігі дәлел бола алады.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында атап өткендей, «Абайдың мол мұрасы қазақ ұлтының жаңа сапасын қалыптастыруға қызмет етеді. Оның шығармаларындағы ой-тұжырымдар әрбір жастың бойында халқына, елі мен жеріне деген патриоттық сезімді орнықтырады» (Тоқаев, 2020). Ұлттың жаңаруы мен жаңғыруы аясында Абай ілімінің құдіретін бағалау, Абайтанудың ұрпақ жадына жол табар құндылықтарын жүйелеу, сол арқылы Ұлы дала тұлғаларын адамтану қағидаттарымен үйлестіре сабақтастыру – уақыт пен заман міндеттеген бағдар талаптары. Ғалым М. Мырзахметұлы да Абайтанудың жаңа ғасырлық көкжиктерін адамзаттың рухани әрі моральдық ұстанымдарымен өзектеу арқылы ақын туындыларын талдаудың тың мақсаттарын белгілеп берді: «Абайдың толық адам ілімі мен жантану ілімін ерекше әрі жан-жақты терең зерттеу ісіне тікелей кіру қажеттілігі туып отыр. Ол ілім қазақ жерінің туындысы болу үстіне бүкіл түрік халықтарының келешекте қабылданар моральдық кодексінің іргетасына айналумен бірге күллі әлем халықтарының кемел адам қалыптастыруында толық адам іліміне тең түсер өзіндік ілімі болмауы себепті де, бар күшті осы мәселені шешуге салып, тезірек зерттеу нысанасына қоюға міндеттіміз» (Мырзахметов, 2016).

Әдебиеттер тізімі

Attila, JÓZSA. (2019) The Role of Nobility. *Acta Univ. Sapientiae, European and Regional Studies*, 16 (2019) 123–134. DOI: 10.2478 / auseur-2019-0015

Абай (1995) *Шығармаларының екі томдық толық жинағы*. Алматы: «Жазушы», 2-т.

Әлқожаев, Қ. (2007) *Абай эстетикасы және Ислам*. Алматы: «Ан Арыс».

Байтұрсынов, А. (1989) *Шығармалары. Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер*. Алматы: «Жазушы».

Байтұрсынов, А. (2011) *Қазақтың бас ақыны*. [https:// abai.kz / post / 6664](https://abai.kz/post/6664)

Бөкейхан, Ә. (2019) *Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы*. [https:// abai.kz / post / 12396](https://abai.kz/post/12396)

Жақсығалиев, Ж. (2015) *Тектілік феномені (тарихи-этнографиялық пайым)*. [https:// e-history.kz / kz / history-of-kazakhstan / show / 9027](https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/9027)

Жанадилов, Ш., Биболова А.С., Ташимбетова О.Ж., Туганбаева А.Т., Бекназарова З.А.

(2022) Тектілік пен тексіздіктің салыстырмалы сипаттары және қалыптасу тетіктері. // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Педагогика. Психология. Әлеуметтану сериясы, 4 (141). DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2022-14-4-119-126>

Жұбанов, Қ. (1999) *Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер*. Алматы. «Ғылым».

Қайдар, Ә. (1998) *Қазақ тілінің өзекті мәселелері*. Алматы: «Ана тілі».

Қайдар, Ә. (2004) Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). Алматы: Тоғанай Т.

Мырзахметов, М. (2015) *Абайтану – XXI ғасыр көзінде*. <https://abai.kz/post/41056>

Нысанбаев, Ә. (1998) «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, VIII том.

Оразалин, Н. (2016) *Шығармалар жинағы. Т. 10: Тамырлар. Арналар. Тұлғалар*. Алматы: «Ан-Арыс».

Өтеген, Б. (2019) *Тектілік – лингвофилософиялық парадигма*. Алматы: «Қазақ университеті». <https://dokumen.pub/9786010439023.html>

Сыздық, Р. (2004) *Абайдың сөз өрнегі*. Алматы: «Арыс».

Тоқаев, Қ.-Ж. (2020) *Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан*. https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-abai-zhane-hhi-gasyrdagy-kazakstan-atty-makalasy

References

Abai (1995) *Shugarmalarynyng eki tomdyq toluq zhinagy*. Almaty: «Zhazushy», 2-tom. (in Kazakh)

Alqozhaev, Q. (2007) *Abai jestetikasy zhane Islam*. Almaty: «An Arys». (in Kazakh)

Attila, JÓZSA. (2019) The Role of Nobility. *Acta Univ. Sapientiae, European and Regional Studies*, 16 (2019) 123–134. DOI: 10.2478/auseur-2019-0015 (in English)

Bajtursynov, A. (1989) *Shygarmalary. Oleңder, audarmalar, zertteuler*. Almaty: «Zhazushy». (in Kazakh)

Bajtursynov, A. (2011) *Qazaқтыng bas aqunu*. <https://abai.kz/post/6664> (in Kazakh)

Bokejhan, Ә. (2019) *Abai (Ibrahim) Qunanbajuly*. <https://abai.kz/post/12396> (in Kazakh)

Myrzahmetov, M. (2015) *Abaitanu – XXI ғасыр көзінде*. <https://abai.kz/post/41056> (in Kazakh)

Nysanbaev, Ә. (1998) «Қазақстан»: *Ultyq jenciklopedija*. Almaty: «Қазақ jenciklopedijasy» Bas redakciyası, VIII tom. (in Kazakh)

Orazalin, N. (2016) *Shygarmalar zhinagy. T. 10: Tamyrlar. Arnalar. Tulgalar*. Almaty: «An-Arys» baspası, 496 b. (in Kazakh)

Qajdar, Ә. (1998) *Қазақ тілінің өзекті мәселелері*. Almaty: «Ана тілі». (in Kazakh)

Qajdar, Ә. (2004) *Halyq danalygy (қазақ мақал-мәтелдерінің tysindirme sözdigi zhәне zertteu)* Almaty: Тоғанай Т. (in Kazakh)

Syzdyq, R. (2004) *Abajdyng soz ornegi*. Almaty: «Arys» baspası. (in Kazakh)

Тоқаев, Қ.-Ж. (2020) *Abai zhәне XXI ғасырдағы Қазақстан*. <https://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-abai-zhane-hhi-gasyrdagy-kazakstan-atty-makalasy> (in Kazakh)

Zhanadilov, Sh., Bibolova, A.S., Tashimbetova, O.Zh., Tuganbaeva, A.T., Beknazarova Z.A. (2022) Tektilik pen teksizdiktің salystyrmaly sipattary zhane qalyptasu tetikteri. // L.N. Gumilev atyndagy Eurazija Ұлттық universitetiniң HABARShYSY. Pedagogika. Psihologija. Әлеуметтану serijasy. № 4(141)/2022 – DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2022-14-4-119-126> (in Kazakh)

Zhaqsygaliev, Zh. (2015) *Tektilik fenomeni (tarihi-jetnografijalyq pajym)*. <https://e-history.kz>

kz/kz/history-of-kazakhstan/show/9027 (in Kazakh)

Zhubanov, K. (1999) *Qazaq tili zhənindegі zertteuler*. Almaty. «Fylym» (in Kazakh)

Өтеген, В. (2019) *Tektilik – lingvofilosofijalyq paradigma*. Almaty: «Қазақ университети»
<https://dokumen.pub/9786010439023.html> (in Kazakh)

Elmira Orazaliyeva

*Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan
Astana, Kazakhstan*

(E-mail: orazaliyeva.elmira01@gmail.com)

The World of Abay is the Source of the Philosophy of Nobility

Abstract. One of the priority areas of knowledge of national values is understanding of its nobility and philosophy of life. The recognition by the Kazakh people of such values as the origin of a person, his ancestry is also unambiguous. Today, speaking about genetics, gene pool, genetic code or genetic information, is more inclined to understand its DNA, collection of gender differences, physio-anatomical features, while the semantic component of the word «pedigree» or «nobility» goes much deeper into the world of spiritual values, passed down from generation to generation in an unknown sacred way. In the Kazakh language, the words «tek» / «tektilik» are endowed with exactly this content. For the Kazakh people, «tek» is a source of wise philosophy of life, the heritage of ancestors. In ality find synergy. The poet's lineage incorporates the powerful and strong character of his father Kunanbai, famous among the people for his honesty and straightforwardness, as well as the wisdom of his ancestors Oskembai, Yrgyzbai, Aidos Olzhauly, each of whom was known among the people as the biy's nobility and justice. Abai's creation is saturated with life values aimed at understanding the inner, spiritual world of man. His sensory perception penetrates so deeply into the reader's consciousness, finding a response and understanding of the eternal and the temporary. The purpose of this article is to analyze Abai's poems through the prism of his inner and outer «I», defining the source of his world as the heritage received from his ancestors and influencing his creative canons.

Keywords: nobility, philosophy, values, heritage of ancestors, life principles, knowledge

Эльмира Оразалиева

*Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан
Астана, Казахстан*

(E-mail: orazaliyeva.elmira01@gmail.com)

Мир Абая – источник философии благородства

Аннотация. Одним из приоритетных направлений познания народных ценностей является понимание его благородства и жизненной философии. Однозначным является и признание казахским народом таких ценностей, как происхождение человека, его родословной. Сегодня, говоря о генетике, генофонде, генетическом коде или генетической информации, наука больше склоняется к пониманию его ДНК, сбора гендерных отличий, физио-анатомических особенностей, тогда как семантическая составляющая слова «родословная» или «благородство» уходит намного глубже в мир духовных ценностей, передаваемых из поколения в поколения неведомым сакральным путем. В казахском языке слова «тек» / «тектилик» наделены именно таким содержанием. Для казахского народа «тек» - источник мудрой жизненной философии, наследия предков. В этой связи и творчество Абая неразделимо с его знатной и благородной родословной,

в которой находят синергию и его принципы, и его способности, и его мир восприятия действительности. Родословная ветвь поэта вбирает в себя властный и сильный нрав отца Кунанбая, прославленного в народе своей честностью и прямоотой, а также мудрость его предков Оскенбая, Ыргызбая, Айдоса Олжайулы, каждый из которых слыл в народе благородностью и справедливостью биев. Творчество Абая насыщено жизненными ценностями, направленными на познание внутреннего, духовного мира человека. Его сенсорное восприятие так глубоко проникает в сознание читателя, находя отклик и понимание вечного и временного. Целью данной статьи является проанализировать творчество Абая через призму его внутреннего и внешнего «я», определяя источником его мира наследие, полученное от предков и повлиявшее на его творческие каноны.

Ключевые слова: благородство, философия, ценности, наследие предков, жизненные принципы, познание

Автор туралы мәлімет:

Оразалиева Э.Н. – Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, академиялық қызмет жөніндегі вице-ректоры, филология ғылымдарының докторы, профессор. Астана қ, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3428-1950>

Information about author:

Orazalieva E.N. – Vice-Rector for Academic Affairs, Doctor of Philological Sciences, Professor, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan. Astana, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3428-1950>

Сведения об авторе:

Оразалиева Э.Н. – проректор по учебной работе, доктор филологических наук, профессор, Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан. Астана, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3428-1950>